

tudományivá egy kutatás valójában csak akkor válik, ha a tér nem pusztán megfigyelési egységként jelenik meg, hanem különféle társadalmi térkategóriákat (szomszédság, távolság, áramlás stb.) is explicit módon vizsgálunk. A szerző a tudománytörténeti áttekintés során külön alfejezetet szentel a fogalmi innovációk kutatásszociológiailag jól magyarázható, az intellektuális hagyományok iránti érzéketlenségről árulkodó jelenségére: a tartalmi vizsgálat könnyen kimutathatja, hogy a fogalmak változása mögött gyakran a terminológiai újításból fakadó bonyodalmakon kívül új probléma nem oldódik meg, mivel valójában semmilyen tartalmi újítás nincs az újabb és újabb címkékkel ellátott elméletekben.

A harmadik fejezet tárgyalja a külső és belső tér megkülönböztetését. A külső tér lényegében a vizsgált társadalmi szféra lokalizálható földi, földrajzi tere. A belső teret a társadalmi szférán belüli különböző egyenlőtlenségek hozzák létre, amennyiben a nemazonosság mellé rendezettség (távolság- és irányrelációk) is társul. A külső térben a közelség fizikai, földrajzi közelséget jelent, a belső térbeli közelség pedig a különböző jellemzők szerinti hasonlóságot. Ugyanaz a két térelem lehet közeli a külső térben és a belső térben is, és előfordulhat az is, hogy az egyik térben közeli szomszédok a másik térben távol vannak egymástól. A társadalmi szférákon belüli egyenlőtlenségek „térnek” nevezését a szerző szerint az indokolja, hogy az egyenlőtlenség és rendezettség térjellemező. A külső és belső tér hasonló és eltérő jellemzőinek bemutatása több példán keresztül történik a könyv későbbi fejezeteiben is.

A negyedik fejezetig terjedő szakasz a térelemekkel, térfelosztással, határokkal, régiókkal foglalkozik. A területi kutatások egyik alapsajátosságaként maguk a

kutatási alapegységek (elemi téregységek) többnyire nem természetes módon adódnak, hanem elvileg legalábbis módosítható a határvonaluk, amely bármely elemzésre potenciális befolyást gyakorolhat. Több térségi szinten és többféle térfelosztással elvégzett vizsgálatok hasonló eredményei ugyanakkor lehetővé teszik általánosabb területi összefüggések feltárását.

A szerző meghatározása szerint a regionális tudományban a régió lehatárolt, a környezetétől elkülönülő területi egység a nemzeti és a települési szint között, amelyet a társadalmi folyamatok széles körét átfogó, soktényezős társadalmi-gazdasági összekapcsoltság (kohézió), lakosainak érzékelhető regionális összetartozása (identitástudata), valamint érdemi irányítási hatáskörű és önállóságú regionális intézmények rendszere fog tartós egységbe. A régiók létrejöttéhez három kiemelt elem együttesére van szükség: lehatárolásra, a térségi szerveződés reálfolyamatára és a regionális identitásra és irányítási rendszerre. Ezen kritériumoknak nem felelnek meg a magyarországi területfejlesztési régiók. Az így értelmezett régiók ugyanakkor nem tekinthetők méretükben hasonló nagyságrendűeknek, mivel a legnagyobb és legkisebb országok közötti nagyságrendbeli különbség (a terület nagysága és a lakosság száma alapján is) nagyjából hat-hétszeres.

A nyolcadiktól a tizenegyedik fejezetig a különböző térkategóriák tartalmát és elemzési módszereit tárgyalja a szerző: helyzet, fekvés, elérhetőség, távolság, irány, alak és alakzat, dimenzió, tércapcsolatok, hálózatok, szomszédság és áramlások. A tizenkettedik fejezet a területi fejlettséggel és fejlődéssel foglalkozik, elemezve a fogalom operacionálizálhatóságának problémáit és bemutatva a Williamson-hipotézist. Ez utóbbi szerint a

prekapitalista szakasztól a kapitalista nagyipari korszakon át a posztindusztriális társadalomig tartó fejlődési út első felében növekednek, második felében csökkennek a területi különbségek.

A kötet egyes fejezetei nemcsak sorrendben olvashatók, hanem önállóan is megállják a helyüket, az adott témakör iránt érdeklődők bárhol belekezdhetnek, a szűkebb szakterület kutatói számára pedig ajánlott a rendszeres újraolvasás. A könyv valamennyi társadalomtudományi ág művelője számára érdekes és hasznos olvasmány, mivel egyrészt megismereti a regionális tudomány kutatási területeit, másrészt segít annak tudatosításában, hogy a

Markó Péter: *Modernizáció, racionalizálódás* (szociológiai elméleti előadások)

A szerző, mint elmondja könyve előszavában, a kilencvenes évek első felében kezdett óradóként tanítani a szombathelyi szociális munkás-képzésben, majd a főiskolán. Tanított szociológiatörténetet és társadalomtörténetet. A hallgatók részéről merült fel az igény, hogy jó lenne előadásait írásba foglalni. Így születtek a kötetbe foglalt írások jórészt a kilencvenes évek elején-közepén. Közben azonban politikai pályára lépett, de mindig megmaradt intellektuálnak, amit az is mutat, hogy könyvet is megjelentetett (például „*Áron vett szabadság*”, Szombathely: Genius Savariensis, 2008), amelyben alkalmi előadásait, elemzéseit adta közre. Ezekből az írásokból (melyek jó tollú és érzékeny írói kvalitásokat csillantanak fel, és például kiállítások megnyitói, rövid úti élményeket stb. tartalmaznak) egy olyan ember képe bontakozik ki, aki kiábrándot vállalt a politikát, de mindig meg-

területi szempontok figyelmen kívül hagyása sok elemzés érvényességét szűkítheti, mivel a térbeliséget számos kutatás esetében érdemi magyarázó erővel bíró dimenzióként kell bevonni az elméletek, modellek tényezői közé. Az olvasói tábor azonban nemcsak kutatók, doktoranduszok köréből kell, hogy kikerüljön, hanem a tér iránt érdeklődők is nagy haszonnal forgathatják a kötetet. (Nemes Nagy József: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009, 350 p.*)

Dusek Tamás

egyetemi docens
Széchenyi István Egyetem, Győr

maradt érzékeny világfigyelőnek. Aki eltöpreng azon, hogy az osztrákokat nyárspolgároknak tartják, de a *gemütlichkeit* mégis vonzó; vagy Münchenben a sörfesztiválon afölött elmélkedik, hogy mi is a német állhatatosság titka; vagy Hamburgban észreveszi, hogy az észak-német parasztokról olyan vicceket mondanak, mint nálunk a székelyekről; és arra is felfigyel, hogy németek előítéletei velünk ellentétben befelé irányulnak, nem kifelé.

Ami az előttünk fekvő könyvet illeti, nagyszabású vállalkozás. A könyv három nagy részre oszlik: elméleti fejezetek, történeti fejezetek és ezen belül a 6. alfejezetben van a tudományelméleti kitekintés (ennek akad egy-egy előzménye, egy vázlatos előadás, lásd „*áron vett szabadság*”, 125–134.). Itt az a probléma vetődik fel, hogy miért nem előzik meg a történeti fejezetek az elméleteket, ahogy az a szociológia könyvek általános szokása (mint például a szerző szerint is említett Andorka-könyv, de ugyanez érvényes Antony Giddens nagy bevezetésére a szociológiába). Ha pedig tudományelméleti részeket is beiktatott könyvébe, szerintünk ennek a résznek kellett

volna megelőznie a történeti részeket is. Tehát a helyes sorrend szerintünk ez lett volna: 1. tudományelmélet, 2. történeti fejezetek, 2.1. egyetemes szociológiatörténet, 2.2. magyar szociológiatörténet. Hogy nem így osztotta be a könyvét a szerző, annak valószínűleg az volt az oka, hogy (egyébként jogos és indokolt) meggyőződése szerint a szociológia kialakulása maga is a modernitás terméke, tehát a szociológiatörténet maga kifejezi a modernizációt. Ez így is van, mint ezt Jürgen Habermas is kifejezetten állítja a kommunikatív cselekvéseméletről szóló munkája bevezetésében, amikor rámutat arra, hogy a szociológia a polgári társadalom keletkezésével együtt jött létre, annak anómikus tünetei fölötti eszmélkedés nyomán, ami egyfelől Émile Durkheimhez, másfelől pedig a racionalitás-problematikához, azaz Max Weberhez kapcsolja. Mint Habermas kifejti: metateoretikus, metodológiai és empirikus jellege miatt a szociológia kitüntetetten volt alkalmas arra, hogy „Max Weber az okcidentális racionalizmus történeti, mindenesetre kutatáspszichológiaiág véletlenszerűen felvetődött kérdéseit, azokat, amelyek a modernitás jelentőségére és az először Európában bevezetett modern kapitalista modernizáció társadalmi okainak és mellékkövetkezményeinek vizsgálatára vonatkoztak, kényszerítő okokból a racionális cselekvés, racionális életvezetés és racionális világképek szempontjából tárgyalja” (Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handels. Handlungsrationality und Gesellschaftliche Rationalisierung*. 2. Auflage. Frankfurt: Shurkamp, 1977. Band 1. 23.). Vagy *A filozófiai diskurzus a modernségről* első bevezető fejezete nem Weberrel kezdődik-e, meg Durkheimmel és Albert Schütz-cel folytatódik-e? Nem vezeti-e át a weberi modernizáció fogalmát a kornak az eredeti modernség

posztmodern és anarchista tagadásáig? (Lásd Habermas, Jürgen: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest: Helikon, 1998, 7–10.). Vagyis nem mindenhol a modernizációról van-e szó – vetődhetett fel a szerzőben a kérdés könyve szerkezetének konstruálásakor. S valóban, Habermas könyve a kommunikatív cselekvésről szociológiatörténetként is olvasható lenne. Hiszen nem kezdi-e el Weberrel, majd folytatja Lukács Györggyel, Durkheimmel és Schütz-cel, Talcott Parsonsszal és így tovább. Tehát túlnyomórészt azon teoretikusokkal, akiket szerzőnk is tárgyal. Csakhogy Habermasnál örös fonálként húzódik végig a könyvön a racionalitás problémája mint középponti téma, és majdnem úgy, mint Hegel, ő is történetileg mutatja meg a szellem új és új alakjait, ahogyan eljutnak a mához, vagyis a posztmodernhez, miközben kibomlik előttünk a racionalizáció legújabb alakja, nevezetesen a kommunikatív racionalitás. Habermas zseniálisan egyesíti a logikai és történeti megközelítést.

Az előttünk fekvő könyv elmulasztja *tartalmilag* elemezni a modernizációt, pedig képes lenne ennek tárgyalására, hisz másik könyvében nagyszerű elemzéseket ír például a magyar gazdaság állapotáról vagy a területi közigazgatás továbbfejlesztéséről (lásd „*Aron vett szabadság*”. 90–124., 135–155.) Viszont ezzel szemben alaposan interpretálja a történeti sorrendben egymásra következő szerzőket, ezért munkáját – szerintünk – mint szociológiatörténeti tankönyvet kell olvasni. És annak kiváló. Tehát a továbbiakban ebből a szempontból nézzük a művet.

Először is: a cím a mondottak értelmében nem pontos: *Modernizáció, racionalizálódás. Szociológiai elméleti előadások*. Nos, ha megnézzük a könyv tartalmát, azt kell mondanunk, hogy elvétí tárgyat. Mert először is, mint

előbb kimutattuk, nincsen tematizálva benne a modernizáció problémája, noha a könyvben tárgyalt szerzők fontos kezdeteit adják a modernizációnak (mint például Max Weber az *Ausdifferenzierung* fogalmával), vagy hozzájárultak a modernizáció tematizálásához (például Parsons, amikor beviszi az AGIL-rendszerbe a változás elemét). Jobb lett volna az alcímet főcímmé tenni, kimondva a valódi tartalmat: „A szociológiai elmélet története”. Van ilyen című könyv, az amerikai szociológiatörténészről, Jeffrey Alexandertől (*Szociológiai elmélet a II. világháború után*. Budapest: Balassi Kiadó, 1996).

S valóban, mert a könyv két nagy részre oszlik, s az első rész az *Elméleti fejezetek* címet viseli. Az egyes fejezetek megfelelnek a XX. század jelentős szociológusainak, így sorrendben: Max Weber, Talcott Parsons, Émile Durkheim, Mannheim Károly, Alfred Schütz, Jürgen Habermas, Norbert Elias, Pierre Bourdieu, s végül egy áttekintés a posztmodern szociológiáról. Minden fejezetben alapos és igen részletes interpretációkat olvashatunk, amelyek különösen a szociológiatörténetet hallgatóknak lehetnek hasznosak.

Az egészet megelőzi egy bevezető fejezet *A történelem értelméről*. Itt is az ezt tematizáló szerzőket látunk: Bibó Istvánt, Immanuel Wallersteint, Francis Fukuyamát, Karl Popper-t, és kakuktktojásként Braun Róbertet (nem a szociológia első magyar műhelyének Braunját, *A falu lélektana* szerzőjét, hanem egy mai tehetséges szervezőt), és végül Vitányi Iván egy előadását idézi a szerző. Ezek a szerzők ide valók, de mivel csak sporádkusan vannak kiemelve, a fejezet megmarad esetlegesnek. Mert miért nem szerepel, csak találmokra: Oswald Spengler, Ortega y Gasset, Arnold Toynbee, vagy magyarok közül Szabó Dezső, Németh László, vagy Babits Mihály.

De ha úgy fogom fel a dolgot, hogy a szerző itt egyetemi hallgatókat akar megismertetni néhány mértékadó felfogással, akkor a fejezet a helyén van. Van ezután egy fejezet, amely tematizálja a modernizációt, de ezt is csak Habermas alapján, alig másfél oldalon. Na most, ez a fejezet kiválóan szemlélteti a szerző könyvének fő hibáját: azt, nevezetesen, hogy a szerző megmarad a korrekt interpretáció síkján, de ugyanakkor neki vannak saját gondolatai vagy utalásai a jelen problémáira, de ennek kifejtését meghagyja magának. Például itt, miután interpretálja Habermas nézetét arról, hogy a rendszer- és életvilág szembekerülnek egymással, és kifejti, hogy Habermas szerint „a rendszer úgy válaszol erre (már tudniillik arra, hogy a rendszervilág behatol az életvilágba), hogy önmaga fejlődésének céljait egyre kevésbé hajlandó beengedni az életvilág kommunikatív nyilvánosságába, de ezzel gyengíti saját legitimitását” (18–19.), úgy folytatja az interpretációt, hogy ha vita tárgyává teszi ezeket a célokat, akkor azok megsemmisülnek, majd példa gyanánt az atomerőmű-építéseket, a dunai vízlépcső ügyét és a Bokros-programot hozza fel. Na most, nem nagyon értjük, hogy miként jönnek ide ezek a példák, miközben Habermas az elméletét a fejlett nyugati társadalmakra dolgozta ki, és ezért lehet, hogy a volt szocialista országokra nem áll. Hogy csak a Duna-ügyet említsük, itt például a rendszerváltás egész esszenciájában bontakozott ki, ugyanis ez a gyűlölt vízi erőmű koncentráta magába az egész szocialista rendszer minden arroganciáját és egyben szervilizmusát. A témát ráadásul nem a párt engedte be, hanem azt a civil társadalom tette nyilvános vita tárgyává. Attól eltekintve, hogy ez arra is felhívja a figyelmet, hogy egy elmélet, már tudniillik, a Habermasé, mennyire nem univerzális, ha-

nem csak a nyugati társadalmak problémáiból született, s bár mi nem értünk egyet az interpretációval, de lehetséges, hogy a szerző tudott volna érvényes magyarázatot adni, ha adott volna magának a kifejtésre elég teret. De persze ezzel egy más könyvet írt volna, nevezetesen tényleg a modernizációt tematizálta volna. Tehát úgy vetődhetett fel számára a kérdés: tankönyv vagy probléma-könyv. Szerintünk a szerző az elsőt választotta, de minduntalan kibújt belőle az elemző készség, és – ismételjük – ezt nem fojtotta magába. Ami viszont neki nem volt a tulajdonképpeni célja, hanem igazában neki a szociológia-elmélet története volt a valódi célja. Ami, még egyszer hangsúlyozzuk, teljesen legitim vállalkozás, de ezek a közbevetések a szövegben zavaróak. Vagy, hogy találomra egy másik példát is kiragadjunk, a 66. oldalon, Mannheimet tárgyalva egy, a parlamentre vonatkozó idézet előtt megjegyzi „Mintha napjaink (1990-es évek) magyar parlamentjének jellemzésére íródtak volna ezek a sorok” stb.

Hasonló a másik probléma is, amely abból fakad, hogy a szerző csak a legkiválóbb szociológusokat interpretálja, az, hogy a másodlagos irodalom bemutatása is éppoly esetleges, mint volt az első bevezető fejezetben, a „történelem értelméről”. Már ott sem értettük, hogy miért pont Braun Róbert meg Vitányi Iván kerül Popper és Fukuyama mellé. Ez az egész könyvre jellemző, az tudniillik, hogy a szerző önkényesen válogatja ki a másodlagos irodalmat, ezért az embernek hiányérzete támad. Például Erdei Ferencet tárgyalva nekem hiányzik Borbándi Gyula könyve, és hozzá a Bibó-interpretáció, vagy modernnek közül Gyáni Gábor, aki több írásában bírálta Erdei kettős társadalom elméletét.

Mármost ami a szociológiatörténeti tankönyvnek felfogott műben a szerzők sorrend-

jét illeti, itt van egyfajta törés. Mert először van Weber, aztán Parsons majd Niklas Luhmann, tehát ahogy Habermas viszi előre a racionalitás témáját Webertől Parsonsig, majd ideveszi Luhmann mint a rendszerelmélet fontos alkotóját. Ezután folytatja Durkheimmel, Mannheimel, Schütz-cel, majd jön Habermas, Norbert Elias és Bourdieu, végül a posztmodern szociológia. Ha szociológiatörténetnek fogom fel a könyvet, márpedig annak kell, akkor itt Durkheimnek kellene következnie Weber után. De ez csak akkor probléma, ha a szerző tényleg szociológiatörténetet akart volna írni. De hát nem azt akart, ezt már tárgyaltuk

De nézzük most már tartalmilag az interpretációkat. Tehát ezek korrekt és pontos interpretációk. Nincs itt terünk ezeket bemutatni, csak egyet hadd emeljünk ki, akit a szerző szemmel láthatólag igen kedvel – Mannheim Károlyt. Már a másik könyvben is van egy vázlat róla (lásd „*Aron vett szabadság*”, 126.). *Mannheim liberális tudásszociológiája* címmel kezdi, majd egy másik fejezetben a konzervativizmusról szóló művet interpretálja. Liberális, antitotalitáriánus és racionális – állapítja meg Papp Zsolt nyomán, majd röviden beleszövi Max Scheler tudásszociológiáját is. Ezután tér rá Mannheimre, és főként a szabadon lebegő értelmiség fogalmát tárgyalja. Érdekes felvetése az, hogy Mannheim már az *Ideológia és utópia* előtt felfedezi – az egyébként Alfred Webertől eredő – *freischwebende Intelligenz*-et, és ennek kapcsán azt fejtegeti, hogy a „műveltségkultúra” vezethet olyan eredményre, mely szerint „az egyén más csoportakaras szolgálatába áll, mint amelyikből származik, mint például az elszegényedett dzsentri és a zsidóság képviselői”. Vagy a szerző által idézett alakban: „Életútjaink és meggyőződéseink oda hatnak,

hogy a műveltségnek ezen a szintjén bizonyos mértékig szabadon lebegővé lett, így lehetséges, hogy kivált a szociálisan szabadon lebegő egzisztenciák, az elszegényedett dzsentri és a zsidóság képviselői akár meggyőződésből, akár érdekből új törekvést (intenciót) tegyenek sajátjukévé” (70., Mannheimnél: *A gondolkodás struktúrái*. Bp., Atlantisz, 1995, 307.)

Ezután a szerző tesz megint egy első pillanatra meggondolatlanul látszó aktualizáló megjegyzést: „Mintha Mannheim elfogulatlanabban szemlélte volna a dzsentrit, mint azt Bibó Istvánon felnőtt tudósnevezdek a '70-es, '80-as években szemlélte” (70.). Itt azonban a szerző ráhibázott. Mint e sorok írója már a kilencvenes évek elején kimutatta: volt itt egy „nemzeti urbánus” réteg, jórészt kismemesi származású értelmiségiek, akik a magyar szellemi élet kiválóságai lettek. Például Ady Endre és Babits Mihály, de Bibó István is, akik mind – ha tetszik – elszegényedett kismemesi családokból származtak, és mentesek voltak minden antiszemitizmustól, és valóban népben-nemzetben, sőt Európában gondolkodtak (lásd Nagy J. Endre: *Elhajló pályaképek: Bibó István és Horváth Barna*. – In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása: tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs: Tanulmány K. 1993. 84–90.).

A *történeti fejezetek* meglepő témával kezdődik: a zsidókérdés „mint a beteg magyar társadalomfejlődés »tünetegyüttese«”. Kétségtelen, hogy a zsidóság fontos szerepet játszott Magyarország modernizálásában. Ezt azonban szélesebb perspektívában kellett

volna felvetni: Lengyelország és Oroszország hasonló helyzetben volt, mint mi. Lehetséges persze, hogy egy ilyen kitekintés szétfeszítette volna a munka kereteit. Mindenesetre a szerző bemutatja a zsidóság történeti fejlődését Magyarországon, majd ismerteti a *Husza-dik Század* zsidókérdés és antiszemitizmus vitáját, végül Bibó István nagy tanulmányát interpretálja.

A következő fejezet foglalkozik a magyar szociológiatörténet néhány jelentős alakjával (Pulszky Ágost, Somló Bódog, Jászi Oszkár), illetve a két világháború – Borbándi Gyula által elnevezett – „harmadik reform nemzedékével”. Innen csak a szerzőnek azt az új interpretációját emeljük ki, amellyel behozza Jászi Oszkár *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* című 1935-ös cikkét. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy 1996-ban is ehhez hasonló vita bontakozott ki a szólásszabadság korlátozhatóságáról (sőt mi hozzá tehetjük: még ma is!), azonban Jászi ezen cikkét senki sem ismeri.

Összegezve az elmondottakat: ha a könyvet mint a szociológia elmélettörténetét bemutató könyvet tekintjük, és nem a címében foglaltakat tárgyalónak, akkor a könyv jó és nagyon hasznos olvasmány lesz főként a szociológiatörténetet tanuló egyetemi hallgatók számára. (*Markó Péter: Modernizáció, racionalizálódás. (Szociológiaelméleti előadások)*. Szombathely: Savaria University Press, 2008. 258. p.)

Nagy J. Endre
szociológiatörténész, egyetemi tanár